HAYRAT UL ABROR ASARIDAGI HIKOYATLAR TAHLILI

Farg‘ona davlat universiteti

Filologiya fakulteti

Filologiya va tillarni o‘qitish:

o‘zbek tili yo‘nalishi 3-kurs talabasi

Abduxalilova Muslimaxon Ibrohim qizi

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostonidagi hikoyatlar axloqiy g‘oyani badiiy voqelikka aylantiruvchi mustaqil poetik birliklar sifatida o‘rganiladi. Maqolat va hikoyat o‘rtasidagi kompozitsion aloqalar, obrazlar qarama-qarshiligi, dialog, ramziy detal hamda kutilmagan yechimning ma’no yaratishdagi vazifasi tahlil qilinadi. Shoh G‘oziy, Hotami Toyi, No‘shiravon, ikki yo‘lovchi, ikki vafoli yor, Sher va Durroj, Ayyub bilan o‘g‘ri hikoyatlari asosida adolat, qanoat, vafo, rostlik va muruvvat tushunchalarining poetik ifodasi izohlanadi. Tasavvufiy mazmundagi rivoyatlar bilan ijtimoiy-axloqiy hikoyatlar o‘rtasidagi badiiy mushtaraklik ham ko‘rsatilib, dostonning didaktik qiymati obrazning hayotiyligi va syujetning ichki ziddiyatiga tayanishi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, “Hayrat ul-abror”, hikoyat, maqolat, poetika, kompozitsiya, adolat, saxovat, qanoat, vafo, rostlik, tamsil, tasavvufiy talqin.

Annotation: This article examines the narratives in Alisher Navoi’s “Hayrat ul-abror” as poetic structures that transform ethical concepts into concrete artistic situations. It analyzes the compositional relationship between discourse and narrative, character contrasts, dialogue, symbolic details and meaningful endings. The stories of Shah Ghazi, Hatim al-Ta’i, Anushirvan, two travellers, two loyal friends, the Lion and the Durraj, and Ayyub and the thief reveal how justice, generosity, contentment, fidelity and truthfulness are artistically constructed. Special attention is paid to the connection between Sufi parables and social-ethical stories and to the role of conflict in their instructive power.

Keywords: Alisher Navoi, Hayrat ul-abror, narrative, didactic discourse, poetics, composition, justice, generosity, contentment, fidelity, allegory, Sufi interpretation.

Аннотация: В статье рассказы поэмы Алишера Навои «Хайрат ул-аброр» рассматриваются как поэтические структуры, превращающие нравственные идеи в художественные ситуации. Анализируются композиционная связь маколата и рассказа, контраст персонажей, диалог, символическая деталь и смысловая функция развязки. На материале историй о Шахе Гази, Хатиме Таи, Ануширване, двух путниках, двух верных друзьях, Льве и Дурраджe, Айюбе и воре раскрывается художественное воплощение справедливости, щедрости, довольства малым, верности и правдивости. Особое внимание уделяется взаимодействию суфийских притч и социально-нравственных сюжетов.

Ключевые слова: Алишер Навои, «Хайрат ул-аброр», рассказ, маколат, поэтика, композиция, справедливость, щедрость, довольство малым, верность, аллегория, суфийское толкование.

Alisher Navoiy “Xamsa”sining ilk dostoni — “Hayrat ul-abror” turkiy mumtoz adabiyotda hikmat bilan badiiy tasvir bir-birini to‘ldirgan yirik asardir. Dostonning falsafiy-ta’limiy tabiati uning syujetsiz yoki faqat pand-nasihatdan iborat ekanini anglatmaydi. Aksincha, Navoiy hayotiy voqealarning ixcham, ammo ta’sirchan ko‘rinishini yaratib, inson uchun muhim bo‘lgan axloqiy tanlovlarni o‘quvchi ko‘z o‘ngida kechadigan voqeaga aylantiradi. Hikoyatlarning qimmati ularning yakunida berilgan nasihat bilangina o‘lchanmaydi: podshohning qoziga bo‘ysunishi, faqirning tayyor ehsonni rad etishi, oshiqning bir guldan uyalishi yoxud o‘g‘rining yordam olishi kabi g‘ayrioddiy holatlar o‘z-o‘zidan estetik fikr uyg‘otadi. Mazkur maqolada hikoyat aynan ana shu ichki ziddiyat, poetik detal va ma’no o‘zgarishi nuqtayi nazaridan talqin etiladi.

Maqolat va hikoyatning o‘zaro aloqasi doston kompozitsiyasining asosiy qonuniyatidir. Maqolatda muayyan fazilat yoki illatning mohiyati tashbeh, qiyos, murojaat va poetik umumlashmalar orqali ochiladi; hikoyatda esa ayni fikr qarama-qarshi irodalar

to‘qnashuvi orqali tekshiriladi. Shuning uchun hikoyatni maqolatga ilova qilingan bezak deb bo‘lmaydi. U nazariy hukmni badiiy tajribadan o‘tkazadi, ko‘pincha mavhum tushunchani kutilmagan harakat bilan yangidan anglatadi. Masalan, adolat haqidagi o‘ylar hukmdorning o‘z ustidan chiqarilgan hukmga munosabatida, qanoat to‘g‘risidagi qarashlar esa yo‘ldagi tosh oldida ikki do‘st tanlagan yo‘lda yaqqol ko‘rinadi. Bu jihat “Navoiyshunoslik” darsligida maqolat va hikoyatlar mazmunan bir-birini rivojlantiradigan tizim sifatida tavsiflanishi bilan hamohangdir [2. 79–81].

Birinchi maqolatga bog‘langan Boyazid Bistomiy va muridi hikoyatida inson komilligining tashqi belgisi emas, ichki mas’uliyati oldingi o‘ringa chiqadi. Murid ustozining g‘amginligiga hayron bo‘lib, undan buning sababini so‘raydi; shayx esa chin inson bo‘lib yashash va iymonni asrashning naqadar mashaqqatli ekanini anglatadi. Bu kichik dialogda kutilgan madh o‘rnini ruhiy kamtarlik egallaydi. Murid ustozini ma’naviy yetuklik namunasi deb bilsa, shayx o‘zini hech qanday xavfdan xoli sanamaydi. Navoiy uchun komillik o‘z fazilatlarini sanash emas, o‘z ruhiy holatini sinchiklab kuzatishdir. Hikoyatdagi tashqi sokinlik va ichki xavotir zidligi tasavvufiy ma’no tug‘diradi; unda taqvo ma’naviy ustunlik da’vosi emas, uzluksiz o‘zini tekshirish sifatida ko‘rsatiladi [2. 81–82; 3].

Ibrohim Adham va Robiya Adaviya haqidagi hikoyatda ham bahs bir-biriga qarama-qarshi qo‘yilgan ikki ruhiy tajriba orqali shakllanadi. Ibrohim Adham uzoq yillar davomida ibodat va riyozat bilan Makkaga yetib keladi; ayni paytda Robiya Adaviyaning ixlosi hikoyatning g‘ayrioddiy markaziga aylanadi. Bunda ibodatning o‘zi inkor etilmaydi: uning maqsadi va ichki holati muhimroq mezon sifatida ilgari suriladi. Haj yo‘li jismoniy sa’y-harakatning, Robiya bilan bog‘liq mo‘jizaviy voqea esa ma’naviy yaqinlikning poetik timsoliga aylanadi. Muhim jihati shundaki, Navoiy aqidaviy hukm chiqarishdan ko‘ra, ikki holatni yonma-yon qo‘yib, o‘quvchini niyat va amal nisbatini o‘ylashga undaydi. Hikoyatning kuchi ham tayyor savolda emas, mazkur ikki tajriba orasidagi ma’no tarangligidadir [2. 82–83].

“Shoh G‘oziy” hikoyati esa dostonning ijtimoiy-falsafiy qatlamini eng ravshan ifodalovchi badiiy lavhalardan biridir. Kampir hukmdorning yo‘lini to‘sib, o‘g‘li uchun xun talab qiladi va uni qozi huzuriga chorlaydi. Hikoyatdagi g‘oyat keskin vaziyat hukmdor bilan ojiza ayol o‘rtasidagi kuchlar tengsizligidan tug‘iladi. Biroq voqea rivojlangani sari tashqi qudrat nisbatlari ma’naviy-huquqiy mezon foydasiga o‘zgaradi: shoh mahkamaga boradi va qonun oldida javobgar ekanini tan oladi. Kampirning guvohlik haqida bergan javobida hukmdor adolati uning mansabidan yuqori qadriyat sifatida ko‘rsatiladi. Shu tariqa Navoiy siyosiy qudratni ulug‘lashdan ko‘ra, uni adolat bilan chegaralash orqali hukmdorlikning asl sharafini ochadi [2. 83–84].

Beshinchi maqolatdagi Hotami Toyi hikoyati saxovatning bir qarashda paradoksal talqinini beradi. Dunyoga saxiyligi bilan tanilgan Hotam katta ehson taklif etganida, mehnatkash kishi tayyor boylikni qabul qilish o‘rniga o‘z qo‘li bilan topgan ozgina rizqni afzal ko‘radi. Bu voqeada ma’naviy ustunlikni boylik ulashuvchi emas, o‘z qadrini saqlab qoluvchi kambag‘al namoyon etadi. Navoiy bunday burilish orqali saxovat tushunchasini ham qayta ko‘radi: ehsonning qimmati berilgan narsaning hajmi bilangina belgilanmaydi, uning inson sha’ni va erkinligiga qanday ta’sir etishi ham muhim. Hikoyat Sharq adabiyotida mashhur Hotam timsolini takrorlash bilan cheklanmaydi; saxiylikni mehnat va g‘urur tushunchalari bilan yuzlashtiradi. Natijada yuksak axloqiy fazilatga ega ikki insonning bahsi ta’limiy fikrga badiiy jon baxsh etadi [2. 85; 4. 699–700].

No‘shiravon va nargis haqidagi hikoyatda odob masalasi juda kichik, ammo o‘tkir badiiy detal yordamida ochiladi. Hali hukmdor bo‘lmagan No‘shiravon bir kanizak bilan bog‘da turgan paytida o‘z mayliga ergashmoqchi bo‘ladi, biroq ochilgan nargis gulini ko‘rib uyaladi va niyatidan qaytadi. Bu yerda gul inson ustidan hukm chiqaruvchi tilsiz guvohga aylanadi. Nargisning ko‘zga o‘xshash badiiy xususiyati voqeaga yashirin kuzatuv hissini olib kiradi; inson yolg‘iz qolganda ham o‘z vijdoni qarshisida mas’ul ekanini anglatadi. Hukmdorlik maqomi hali kelmagan davrda ro‘y beruvchi bu tanlov shaxsning kelajakdagi adolati tashqi kuchdan emas, ichki tiyilish qobiliyatidan boshlanishini ifodalaydi [2. 85–86].

Qanoat mavzusidagi ikki yo‘lovchi hikoyati esa murakkab g‘oyani tanlov motivi vositasida yoritadi. Forsdan Chin tomon ketayotgan ikki do‘st yo‘lda ostiga xazina yashirilgani aytilgan toshga duch keladi. Biri boylik umidida toshni ko‘chirishga urinadi, ikkinchisi yo‘lni davom ettiradi. Bu tafsilotda tosh odatdagi jonsiz predmet emas, ma’naviy sinov chegarasidir: qahramonlar ayni bir belgi bilan to‘qnashadi, ammo undan turlicha ma’no o‘qiydi. Tamagir yo‘lovchi toshdagi yozuvning faqat mukofot va’dasiga e’tibor beradi, qanoatli do‘st esa ortiqcha istak bandiga aylanmaydi. Natijada shaharga birinchi bo‘lib kirgan qanoatli kishining podshohlikka ko‘tarilishi kutilmagan poetik yechim sifatida namoyon bo‘ladi [2. 86–87].

“Ikki vafoli yor” hikoyatida do‘stlik masalasi odatdagi samimiy suhbatdan emas, eng keskin sinovdan o‘tkaziladi. Hind zaminidagi qirg‘in manzarasi fonida ikki do‘stning har biri o‘limni o‘zi qabul qilishga, ikkinchisini esa asrab qolishga intiladi. Voqeadagi dahshatli tarixiy fon va qahramonlarning beg‘araz fidoyiligi orasidagi qarama-qarshilik badiiy ta’sirni kuchaytiradi. Bu yerda do‘stlik so‘z bilan tasdiqlanmaydi; tanlovning amaliy og‘irligi orqali ayon bo‘ladi. Hikoyatning eng muhim xususiyati shundaki, vafo bir kishining boshqasidan nimadir kutishiga emas, o‘z manfaatidan kechishga asoslanadi. Yengil vaziyatda aytilgan va’da bilan jiddiy xatarda namoyon bo‘lgan sadoqat o‘rtasidagi farq aynan shu voqea orqali ko‘rinadi [2. 87–88].

“Sher bilan Durroj” hikoyati esa dostonning eng ixcham va keskin qurilgan tamsillaridan biridir. Durrojning yolg‘on chaqiriqlari uni eshitadiganlar ishonchini asta-sekin yemiradi; haqiqiy xavf yaqinlashganda esa avvalgi yolg‘onlar uning so‘zini qadrsizlantirib bo‘lgan bo‘ladi. Bu yerda fojia yolg‘onning bir marta aytilganida emas, uning takroriy odatga aylanishidadir. Sher bilan qushning tabiiy kuch jihatidan tengsizligi ham tamsilning mazmuniga xizmat qiladi: kuchli sher yordam bera olishi mumkin, biroq yordam uchun avvalo xabarga ishonishi kerak. Shu tariqa Navoiy rostlikni shaxsiy xushxulqlikdan kengroq ko‘rsatib, uni kishilar o‘rtasidagi ishonchning zarur sharti darajasiga ko‘taradi [2. 89–90].

O‘n birinchi maqolat bilan bog‘liq Imom Faxr Roziy va Xorazmshoh hikoyatida esa bilim va siyosiy mavqe munosabati muhokama qilinadi. Navoiy ilmni insonni obro‘li qiluvchi tashqi bezak yoki mansabga eltuvchi vosita deb hisoblamaydi. Bilimning haqiqiy qiymati uni egallagan shaxsning zakovati va ma’naviy mas’uliyati bilan belgilanadi. Hikoyatdagi olim va hukmdor obrazlari ikki xil nufuzning taqqoslanishiga imkon yaratadi: bir tomonda siyosiy qudrat, ikkinchi tomonda ilmning ichki e’tibori. Bu qarama-qarshilik “Shoh G‘oziy” voqeasidagi huquq va hokimiyat munosabatini yangi yo‘nalishda davom ettiradi. Navoiyshunoslik darsligida ushbu hikoyat ilmning nafga xizmat etishi zarurligi haqidagi maqolat xulosasi bilan bog‘langan [2. 90–91].

Ayyub va o‘g‘ri hikoyati muruvvatning kutilmagan shaklini ochishi bilan ajralib turadi. Uyiga yashirin yo‘l orqali kirgan o‘g‘ri yig‘ishtirgan yukini olib tashqariga chiqolmay qolganida, Ayyub uni jazolash o‘rniga eshikni ochib beradi. Bu harakat ilk qarashda odatdagi kutishga zid: jabr ko‘rgan kishi o‘ziga zarar yetkazganga yordam ko‘rsatadi. Biroq aynan shu zidlik hikoyatning tarbiyaviy mohiyatini ochadi. O‘g‘ri tashqi jazodan emas, unga ko‘rsatilgan kutilmagan insoniy munosabatdan ta’sirlanib, qilmishidan qaytadi. Navoiy muruvvatni shunchaki narsani hadya etish bilan cheklamaydi; u yomon yo‘lga kirgan kishini o‘zgartiradigan axloqiy ta’sir quvvati ham bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi [2. 91–92].

Iskandar haqidagi hikoyatda esa dunyoviy shon-shuhratning foniyligi predmetli timsol orqali ifodalanadi. Katta saltanatni zabt etgan shohning o‘limdan keyingi holati haqida berilgan ochiq qo‘l obrazi boylik va hokimiyatning oxir-oqibat inson bilan ketmasligini anglatadi. Bu yerda “qo‘l” so‘zi ikki qatlamli ma’noga ega: tiriklikda egallash va boshqarish qudratining belgisi bo‘lgan qo‘l o‘lim qarshisida hech narsani ushlab qola olmaydi. Iskandar taqdiri Shoh G‘oziy voqeasining boshqa bir falsafiy qirrasini ochadi: hukmdorning qadri mulk bilan emas, o‘zi qoldirgan adolat va ezgu amal bilan o‘lchanadi. Badiiy detalning soddaligi mazmunning ko‘lamdorligi bilan mutanosib keladi [2. 92–93].

Bahrom va bog‘ haqidagi hikoyat esa davlat boshqaruvi bilan tabiat va xalq turmushi o‘rtasida ramziy bog‘lanish yaratadi. Ov paytida faqirona xonadonga kelgan Bahrom

xalqning qashshoqlashuvi va bir zamonlar obod bo‘lgan maskanning xarobaga aylanganini eshitadi. Quduq suvi va bog‘ning qurishi shunchaki manzara tafsiloti emas, adolatsiz boshqaruvning ko‘zga ko‘rinadigan oqibatidir. Bahrom o‘z xatolarini anglab, adolatga qaytishni niyat qilganda suvning qayta kelishi badiiy mubolag‘a va ramziy yechim sifatida xizmat qiladi. Navoiy bu voqea bilan siyosiy fazilatlarni mavhum buyruq doirasidan chiqarib, oddiy insonning turmushi hamda yurt obodligi bilan tutashtiradi [2. 95–96].

Dostonning turli hikoyatlari mavzu va obrazlar jihatidan farqlanganiga qaramay, ularda bir necha umumiy poetik qonuniyat yaqqol ko‘rinadi. Birinchisi — qarama-qarshi holatlarning yonma-yon qo‘yilishi: podshoh va kampir, saxiy boy va mehnatkash faqir, oshiq va hayo, tamagir va qanoatli do‘st, o‘g‘ri va muruvvatli zot. Ikkinchisi — hayotiy voqeaning keskin burilish nuqtasi: kampirning sudga chaqiruvi, nargisning nigohday ko‘rinishi, toshning ikki xil talqini, eshikning o‘g‘riga ochilishi. Uchinchisi — yakunda g‘oyaning yangicha yoritilishi: qahramonlarning tashqi maqomi emas, tanlovi ularning qadrini belgilaydi. Hikoyatlarda muallif hukmi badiiy voqea ichidan o‘sib chiqadi; shu bois ular quruq nasihatga aylanmaydi.

Hikoyatlar poetikasida dialogning o‘rni alohida. Navoiy ko‘pincha katta axloqiy masalani qisqa savol-javobda mujassamlashtiradi. Kampir va shoh, murid va shayx, ikki yo‘lovchi yoki hukmdor va kambag‘al o‘rtasidagi muloqot qarama-qarshi dunyoqarashlarning o‘zaro sinoviga aylanadi. Dialogda aytilgan har bir so‘z qahramonning ruhiy mavqeyini ko‘rsatadi: shohning javobi uning adolatini, faqirning rad javobi mustaqilligini, shayxning kamtar so‘zi ma’naviy hushyorligini anglatadi. Shoirning sar’iy bahrdagi ixcham baytlarga suyangan bayon usuli mazmunning tez va ta’sirchan ochilishiga yordam beradi. Badiiy tasvirning tashbeh, tazod, tamsil va talmih kabi vositalari esa hikoyatdagi oddiy holatni umumlashtirilgan axloqiy timsolga aylantiradi [2. 97–98].

Xulosa sifatida aytish mumkinki, “Hayrat ul-abror”dagi hikoyatlar maqolatlarda ifodalangan nazariy qarashlarni oddiy takrorlash uchun emas, ularni badiiy voqea orqali sinash va chuqurlashtirish uchun xizmat qiladi. Adolat hukmdorning qoziga bo‘ysunishida, saxovat mehnatkashning izzat-nafsida, hayo nargisdan uyalgan qalbda, qanoat yo‘ldagi

tanlovda, vafo o‘lim qarshisidagi fidoyilikda, rostlik esa yo‘qolgan ishonch fojeasida jonlanadi. Tasavvufiy hikoyatlar bu axloqiy tasvirni ruhiy kamolot g‘oyasi bilan bog‘laydi. Navoiy badiiy mahoratining muhim belgisi shundaki, u o‘quvchiga faqat qanday yashash kerakligini aytmaydi, balki inson o‘zini qaysi vaziyatda, qanday qaror bilan namoyon etishini ko‘rsatadi. Shu tariqa doston hikoyatlari alohida pandnomalardan kengroq — inson sha’ni, ruhiy erkinligi va ijtimoiy mas’uliyati haqidagi yaxlit poetik tafakkur tizimiga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror // Mukammal asarlar to‘plami: 20 jildlik. 7-jild. – Toshkent: Fan, 1991.
2. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. 1-kitob: darslik. – Toshkent: Tamaddun, 2018. – 520 b.
3. Rasulova M. “Hayrat ul-abror” dostoni hikoyatlaridagi tasavvufiy mazmunning badiiy talqini // O‘zbekiston: til va madaniyat. Adabiyotshunoslik. – 2025. – 1-jild, 1-son.
4. Shabonova Z. “Hayrat ul-abror” va “Maxzan ul-asror” dostonidagi hikoyatlarning obrazlar tahlili // Qo‘qon universiteti xabarnomasi. – 2023. – 1(1). – B. 699–700. – DOI: 10.54613/ku.v1i1.686.
5. Abduxalilova R. “Hayrat ul-abror” hikoyatlarining mazmuniy tavsifi // Ta’lim va rivojlanish tahlili. – 2024. – 4(6). – B. 105–107.
6. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror (nasriy bayoni bilan) / Tahrir hay’ati: A. Qayumov va boshq. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1989. – 352 b.